

Київський університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

Гуз Анатолій Михайлович

**Культурно-освітня діяльність земських
установ в Україні
(1864 - 1914 рр.)**

Спеціальність 07.00.01 - Історія України

**Автореферат дисертації
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ - 1997

АВ 37.069

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії Росії Київського
університету імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник - доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник народної
освіти України Серішев Яків
Матвійович.

Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор Бори-
сенко В.Й.
- кандидат історичних наук, доцент Войце-
хівська І.Н.

Провідна організація - Кіровоградський державний педагогічний
інститут ім.В.Винниченка.

Захист відбудеться "24" березня 1997 року

о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.01.01.32 в
Київському університеті імені Тараса
Шевченка (252017, м. Київ, вул.
Володимирська, 60, аудиторія 349).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці
Київського університету імені Тараса Шевченка (вул.
Володимирська, 58).

Автореферат розісланий "24" лютого 1997 року

Вчений секретар спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук, доцент О.І.Божко

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00751679 (Z)

Структура дисертації. Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел і літератури. Розділи розділені на параграфи, в яких згруповано відповідний хронологічно і тематично підібраний матеріал. У додатках розміщено чотири таблиці, складені автором.

Вступ. Актуальність дослідження. Одне із значних місць в історії України, що входила до складу Російської імперії, зайняло земство, яке вводилось царським урядом у другій половині XIX століття. Запровадження земств в Україні, як і в імперії в цілому, вносило деякі зміни в систему державного управління на місцях. У зв'язку з цим вивчення історії земств представляє інтерес з точки зору соціально-економічного, суспільного й особливо культурного розвитку, ролі земської діяльності в цьому напрямку. Дослідження культурно-освітньої діяльності земств має важливе значення для складання загального уявлення про розвиток культури України в даний період.

Актуальність теми заключається в тому, що до цього часу питання культурно-освітньої діяльності земств в Україні недостатньо досліджені істориками. Крім того, на нинішньому етапі розвитку, культура України поставлена в дуже складне становище. Прикладом її збереження, відродження, поширення, розвитку і є досвід багаторічної діяльності земств в Україні.

До нашого часу замовчувалась справжня роль земських установ у державному устрої Російської імперії. Особливо їх значення у розвитку освіти, культури. Не дана належна оцінка діяльності земств у галузі української культури, хоча робота земств за період з 1864-1914 роки активно вплинула на культурно-освітній розвиток у післяжовтневий період. Тобто, дослідниками ще недостатньо вивчена діяльність цих установ в зазначеному напрямку.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

Предметом даного дослідження є культурно-освітня діяльність земських установ в Україні, оскільки вивчення її досвіду має суттєве значення для сьогодення.

Проблеми діяльності земств у різних сферах надто широкі. Розглянути всі аспекти в одному дослідженні дуже важко, тому автор вибрав саме культурно-освітню галузь.

Об'єктом дослідження стали земства в Україні, які були введені на її території в 1865-1866 роках і успішно діяли в усіх галузях місцевого господарства, забезпечили його швидкий розвиток і сприяли культурному та економічному піднесенню краю.

Стан наукової розробки проблеми. Земській реформі 1864 року, а також контрреформі 1890 року, практичній діяльності земств присвячена широка історіографія. Огляд робіт дореволюційних дослідників, а також зарубіжних авторів з даної проблеми розкрито в статтях В.Гармізи, Є.Корнілова та інших. У цих працях автори послідовно вивчають історіографію земства. Вони в хронологічному порядку аналізують проблеми вивчення земств, розглядаючи, як спогади членів цих установ, політичних діячів: С.Вітте, П.Столипіна, В.Леніна та інших, так і наукові дослідження.¹ Роботи В.Гармізи, Є.Корнілова є основними при вивченні дореволюційної літератури, присвяченій земству.

Однак зазначені автори частину робіт не зуміли включити в склад своїх досліджень, адже земська історіографія дуже різноманітна. Її, на думку автора, можна розділити на дореволюційну, радянську, зарубіжну, зарубіжну українську, сучасну українську. В зарубіжній необхідно виділити сучасну російську історіографію земств.

---

¹ Корнілов Е. Проблемы истории земства в исторической литературе // Историографический сборник. - Саратов, 1978. - Вып.4(7).- С.52-71.

Слід зазначити, що з початку введення земських установ дослідників цікавили всі напрямки земської діяльності. Тому в 80-ті роки XIX століття - на початку XX століття виходить низка робіт, присвячених дослідженню окремих галузей земського господарства. Їх автори розглядають історію розвитку земської медицини, економічної діяльності, постачання населення продовольством, ветеринарної та агрономічної служби тощо.¹ Дореволюційна історіографія земства багата й різноманітна. Вона включає як фундаментальні монографічні дослідження, так і невеликі праці, статті, публікації російських дослідників. Значний фактичний та статистичний матеріал зібрано в узагальнюючих працях, написаних до 50 - річного ювілею земств.² Автори цих робіт проаналізували всі сторони діяльності земств в цілому по імперії. Вони відобразили земство, як нектласову ідеальну систему управління. Цікаве дослідження, багате на фактичний й статистичний матеріал, проведене Б.Веселовським.³ Ця чотирьохтомна праця є головним джерелом для вивчення історії земств. У ній автор зумів виділити й проаналізувати ряд напрямів земської діяльності. Особливо багатим є статистичний матеріал. Б.Веселовський об'єктивно висвітлює роль земств у розвитку російської держави. Потім на довгий час вивчення земств припиняється.

---

¹ Капустин М. Основные вопросы земской медицины.-СПб., 1889; Сазонов Г. Обзор деятельности земств по сельскому хозяйству: В трех томах. Т.1.-3. - СПб., 1896-1897; Маслов С. Земство и его экономическая деятельность за 50 лет существования. 1864-1914. - М., 1914.

² Юбилейный земский сборник, 1867-1914./Под ред. Б.Веселовского и З.Френкеля. - СПб., 1914.

³ Веселовский Б. История земств за 50 лет: В 4-х т.-СПб., 1909-1911.

У радянській історіографії наукова розробка історії земства розпочата з 50-х років. Частково це питання досліджується на місцях.¹ Автори вводять у науковий обіг багаті архівні матеріали, з'ясовують особливості створення і діяльності земств, які були притаманні різним губерніям, відтворюють статистику, відображають різні сфери діяльності земських установ, земський ліберальний рух, діяльність земської демократичної інтелігенції та інші питання.²

Суттєвий внесок у розвиток радянської історіографії земства зробила Н.Пірумова, яка в своїх працях дала визначення земському ліберальному рухові, його соціального коріння, а також вдалася до спроби визначити значення земської інтелігенції у суспільному русі Російської імперії.³

Дисертаційні дослідження по окремих губерніях темі земської реформи і земств присвятили ряд дослідників.⁴

---

¹ Черныш М. Пермское земство в 1870-1880 годах. Автореф. канд. дис.- Молотов, 1952; Його ж: Развитие капитализма на Урале и Пермское земство; Маскина А. Социальный состав и деятельность Таврического земства в 1866-1890 гг // Вестн. МГУ. Сер.8. История. 1980. N6; та інші.

² Гармиза В. Подготовка земской реформы 1864 г.- М., 1957; Зайончковский П. Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880 гг.-М.,1964; Черменский Е. Земское либеральное движение накануне революции 1905-1907 гг // История СССР.- 1965.- N5; Захарова Л. Земская контрреформа.- М., 1968; Симонова М. Земско-либеральная фронда, 1902-1903 // Исторические записки.- М., 1973. Т.91.; Шацилло К. Формирование программы земского либерализма и ее банкротство накануне первой русской революции, 1901-1904 // Исторические записки.- М.,1976. Т.97.

³ Пірумова Н. Земское либеральное движение: социальные корни и эволюция до начала XX в.- М., 1977; П ж: Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в.- М., 1986.

⁴ Петров Ф. Земское либеральное движение в период второй революционной ситуации конца 1870-х- начала 1880-х. Автореф. канд. дис. - М.,

Зарубіжна історіографія земств дуже різноманітна. Особливо цю тему розробляють сучасні російські історики. З робіт останніх років слід відзначити дослідження Г.Герасименка.¹ В них він особливу увагу звертає на діяльність земств у 1917 та 1918 роках і відзначив ті зміни, які відбулися в поглядах на проблему земства в сучасній історіографії. Проблемою діяльності земств займаються й інші історики.² Сучасні російські історики стараються більш об'єктивно визначити роль і значення земств в історії, відходячи від класового принципу.

Особливо велика зацікавленість до проблем місцевого самоврядування зростає у російських істориків у 90-х роках. Розроблення програми "Місцеве самоврядування і перспективи розвитку" стимулювало роботу дослідників у цій галузі. В російських історичних журналах з'явилося ряд статей Н.Пірумової, В.Абрамова, Ф.Петрова та ін.³ В них автори досліджують різноманітні питання роботи земств.⁴

1973; Корнилов Е. Земская демократическая интеллигенция и ее участие в революционном движении 70-х годов XIX века. Автореф. канд. дис. - М., 1973; Либерман А. Институт земских начальников 1889-1905 гг. Автореф. канд. дис. - Калинин, 1981; Прокофьева Т. Московское земство на рубеже XIX-XX веков. Автореф. канд. дис. - М., 1981.

¹ Герасименко Г. Земское самоуправление в России.-М., 1990; Його ж: Земство, но какое? // Свободная мысль. - 1995. - N12. - С.57-66.

² Петров Ф. Органы самоуправления в системе самодержавной России: земство в 1864-1879 гг//Великие реформы. 1856-1874. Под ред. Захаровой Л.- М., 1993. - С.203-220.

³ Пірумова Н. Альтернатива. Об истории появления земств в России, их делах и возможностях // Родина.- 1992.- N8-9; її ж: Земства и политика // Родина.-1993.- N5-6; Абрамов В. Земские избирательная система // Родина.-1992.- N11-12; Петров Ф. Земско-либеральные проекты переустройства государственных учреждений в России в конце 70-х - начале 80-х гг.

Зацікавленість російських дослідників питаннями земських установ підтверджують і конференції, присвячені проблемам земств. З 29 вересня по 2 жовтня 1992 року в Йошкар-Олі проходила конференція "Организация и практика земских учреждений в России".¹

Однак не тільки російські історики проявляють інтерес до історії земств. Діяльність земських установ цікавить дослідників різних країн. Підтвердженням цього стала міжнародна конференція у Твері: "История земства и современные проблемы местного самоуправления в России".² III Міжнародну науково-практичну конференцію "Місцеве самоврядування. Історія. Сучасність. Перспективи", за участю вчених із Росії, США, Франції, Німеччини, Англії, Казахстану, України планувалося провести в червні 1994 року в Нижньому Новгороді, однак з вини владних структур вона була зірвана. Було вирішено присвятити її 130- річчю земського самоврядування

XIX в // Отечественная история. - 1993 - N4; Пудовина Е. История книжной торговли в России кон. XIX - нач. XX вв // Книжное дело.- 1994.- N2.-С.33; Фигуровская Н. Российское земство и современное самоуправление в России // Вестник РАН. - 1995. - N2; Герасименко Г. Опыт земского самоуправления // Проблемы теории и практики управления.- 1995.- N5; Абрамов В. Земство и современность // Открытая политика.- 1995.- N4(6).-С.6-10.

⁴ Слива А. Вернуться в прошлое нельзя // Российская Федерация.- 1994.-N17.- С.23.

¹ Абрамов В. Земская избирательная система // Родина. - 1992. - N11-12. - С.101.

² Эмонно Т. Возрождение земской историографии; Дарроу Д. Земская статистика и периодическая печать; Мацузато К. Конец земства; Васудерван Х. Полемка вокруг земства в 90-х годах XIX в.; Захарова Л. Земства и государственная система в пореформенной России; Абрамов В. Земское просветительство: формы и методы // Программа международной научной конференции "История земства и перспективы развития местного самоуправления в России. - Тверь, 1993.

в Росії.¹ Все ж таки, літом 1994 року в Інституті економіки РАН був проведений "круглий стіл", присвячений історії російського земства й сучасним проблемам самоврядування.²

Слід зазначити, що вивченню проблем розвитку земських установ в Російській імперії присвячена широка зарубіжна література. Більшість зарубіжних дослідників відображають земство подібно дореволюційній російській історіографії, у вигляді неklasової системи управління. Прикладом є праця американських істориків "Земство в Росії: Досвід місцевого самоврядування".³ В дослідженні відкидається буржуазність земських установ, а основна причина їх занепаду вбачається в темноті й недостатній освіченості російського народу, який не зміг жити в умовах ліберального конституціоналізму. З останніх робіт слід виділити монографічне дослідження істориків Кембріджського університету Т. Еммонса й С.Вучиніча "Земство в Росії", а також монографічне дослідження Б.Еклофа.⁴ Часткове вивчення земської реформи й діяльності земських установ зробили Т.Пірсон, Б.Лінкольн, Ф.Вчисло, К.Мацузато.⁵

¹ Абрамов В. Земство и современность // Открытая политика.- 1995.- N4(6).- С.6.

² Фигуровская Н. Российское земство и современное самоуправление // Вестник РАН.- 1995.- N2.- С.129-135.

³ The Zemstvo in Russia. An experiment in local self-government.- Cambridge University Press, 1982.

⁴ Emmons Terence and Vuchinich Wayne S. The Zemstvo in Russia.- Cambridge, 1982; Eclouf B. Russia peasant schools Officialdom, Village, Culture and Popular pedagogy, 1861-1914. - Los Angeles, 1986.

⁵ Pearson Thomas S. Russia Officialdom in Crisis: Autocracy and Local Self-Government. 1861-1900.- Cambridge, 1989; Lincoln W. Bruce. The Great Reforms, Autocracy, Bureacracy and The Politics ofchange in Imperial Russia.- Illinois, 1990; Wchislo F.W. Reforming Rural Russia: State, Local Society and

В українській зарубіжній історіографії земств слід відзначити історичні дослідження О.Моргуна. В своїх роботах автор велику увагу приділив вивченню проблем соціального складу земств в Україні, визначив роль українського дворянства в роботі земств.¹ Він підкреслив, що всі стани, обрані до земств, успішно працювали в них, а українське дворянство ще й активно дбало про розвиток вітчизняної культури. Питанням народної освіти займався Г.Ващенко.²

В Україні до останнього часу дослідженням земств практично ніхто не займався.³ Зроблено переважно дисертаційні дослідження по окремих земствах, де відображено соціальний стан, вивчено бюджет і практична діяльність земств. Тобто українська історіографія земств дуже слабка. Її ста-

---

National Politics, 1855-1914. Princeton, 1990; Кимитака Мацузато. Сельская хлебозапашная система в России 1864-1917 // Отечественная история. - 1995. - №3. - С.185-197.

¹ Моргун О. Українські діячі в земствах // Український історик.- 1969.- N1-3.- С.56-68.

² Ващенко Г. Коротка характеристика освіти в дореволюційній Росії // Наукові записки. - 1963. - Ч.7. - С.48-54.

³ Маскина А. Таврическое земство в 1866-1890 гг. Автореф. канд. дис.- М., 1983; Лещенко Н., Сесак І. Роль земських установ Правобережної України в розвитку початкової освіти // Український історичний журнал.- 1987.- N1.; Сесак І. Земские учреждения на Правобережной Украине. 1904-1917. Автореф.канд.дис.- Львов, 1987; Зубко А.Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма. Автореф. канд. дис.- К.,1990; Стельмах С. Политика самодержавия в области народного образования на Украине в 60-90 гг. XIX в. Автореф. канд. дис.- К., 1991; Лохматова А. Катеринославське земство: соціальний склад, бюджет та практична діяльність, 1866-1913 рр. Автореф. канд. дис.- Запоріжжя, 1994.

новлення тільки-но розпочинається. Хоча результати діяльності українських земств були більш значними, ніж в інших регіонах Російської імперії.

Культурно-освітня діяльність земств в Україні вітчизняною і зарубіжною історіографією у загальному плані не вивчалась. Лише окремі губернії України створювали нариси з історії народної освіти. Крім того, до цього часу в історіографії не існувало однієї узагальнюючої праці про земські установи й культурно-освітню діяльність земств в Україні.

Значний внесок у вивчення української історіографії народної освіти зробив В.Борисенко¹. У своїх дослідженнях автор вперше визначив роль демократичних сил у поширенні освіти в Україні в 60-90-х рр. 19 ст.

Зроблено спробу оцінити діяльність земств у галузі початкової освіти на Правобережній Україні.² З останніх робіт, присвячених освітній діяльності земств, заслуговує уваги дослідження українських істориків Н.Калениченко та Ж.Ільченко.³ В статті автори вдаються до спроби визначити роль земств у впровадженні української мови в початкових школах України. Слід зазначити, що це одна з перших статей в українській історіографії земств, яка більш об'єктивно висвітлює роль і значення діяльності українських земств у галузі народної освіти.

¹ Борисенко В. Сельское начальное образование на левобережной Украине в 60-х гг. 19 в. Автореф. канд. дисер.- К., 1976; Його ж: Борьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60-90-х роках 19 століття.- К., 1980.

² Лещенко Н., Сесак І. Роль земських установ Правобережної України в розвитку початкової освіти // Український історичний журнал. - 1987. - N1. - С.77-85.

³ Калениченко Н., Ільченко Ж. Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України // Український історичний журнал. - 1994. - N1. - С.72-82.

В останні роки розпочалися дослідження земської діяльності в областях краєзнавцями та істориками. Особлива увага звертається на визначення ролі земських установ у вивченні історії краю, їх участь у архівних комісіях і археологічних з'їздах. Цим проблемам присвячена стаття А.Гапієнко та інших.¹ Привертає увагу сучасних істориків України й діяльність окремих земських діячів.²

Таким чином, обрана дисертантом тема не знайшла комплексного висвітлення як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії, а розроблялася фрагментарно. Поза полем зору дослідників залишилось велике коло питань, а також багато джерел місцевого характеру. Вивчення й введення їх у науковий обіг дасть можливість здійснити більш глибоке дослідження культурно-освітньої діяльності земських установ в Україні в другій половині XIX - початку XX століття.

Мета і завдання дослідження. Виходячи із актуальності теми, спираючись на досягнення попередніх дослідників, а також враховуючи недостатній ступінь її розробки у вітчизняній і зарубіжній історіографії, на основі дослідження великої кількості першоджерел, документальних відомостей з історії земств, дисертант ставить перед собою мету дослідити культурно-освітню діяльність земств в Україні, її особливості.

Для досягнення поставленої мети автор передбачає вирішити наступні завдання:

---

¹ Гапієнко А. Історико-краєзнавчі матеріали в "Земском сборнике Черниговской губернии" // Сіверянський літопис.- 1995.- N3.- С.97-100; Заремба С. Археологічні з'їзди в Києві (1874-1899) // Київська старовина.- 1995.- N3.- С.65-70; Войцехівська І., Семергей О. Губернські вчені архівні комісії в Україні кін. XIX - поч. XX ст. // Київська старовина.- 1995.- N6.- С.109-112.

² Шевченко В. Олександр Русов і Чернігівщина // Сіверянський літопис.- 1995.- N2.- С.50-53.

- визначити ступінь наукової розробки (у вступі);
- на основі всебічного аналізу документальних, мемуарних й публіцистичних джерел прослідкувати процес розвитку земської освіти в шести губерніях України, дослідити й узагальнити кількісне зростання земських шкіл в Україні, а також зробити розрахунки відповідності земських шкіл населенню й простору;
- дослідити форми та напрями земської діяльності в галузі народної освіти;
- визначити значення фінансової політики земств в Україні в культурно-освітній галузі;
- проаналізувати результати просвітницької діяльності земств на селі, її форми та методи;
- охарактеризувати типи земських музеїв, їх діяльність та роль в розповсюдженні культури серед населення, визначити причини виникнення книжкових складів та їх призначення, а також роль бібліотек-читалень у культурному житті населення, з'ясувати роль періодичних земських видань у поширенні просвіти серед народу;
- визначити роль земських установ у розвитку, відродженні та збереженні української культури;
- розкрити діяльність земських діячів у культурно-освітньому житті України.

Географічні та хронологічні рамки праці. Дане дослідження торкається Лівобережної, Слобідської та Південної України, а саме: Харківської, Херсонської, Полтавської, Катеринославської, Таврійської, Чернігівської губерній. Це обумовлено тим, що в Правобережній Україні земські установи запроваджувалися лише на початку ХХ століття. Хронологічні рамки охоплюють період із січня 1864 року (Положение о губернских и уездных земских учреждениях) до літа 1914 року (початок першої світової війни).

Теоретико-методологічна основа дисертації базується на загально-наукових методах пізнання, принципах історизму. Предмет дослідження обумовив використання проблемно-хронологічного та порівняльного методів, а також спеціальних методів - статистичного і математичного. Дисертант керувався принципом системності, що дозволило викласти матеріал у послідовній і логічно завершеній формі.

Джерельна база дисертації. Мета і завдання дослідження визначили його джерельну базу, яку можна розділити на декілька груп. Значна частина документів не видавалася, тому дисертант широко використав і вперше ввів у науковий обіг архівні документи Центрального історичного архіву України, а також матеріали місцевих державних архівів Полтавської, Чернігівської, Харківської, Одеської областей. У Центральному державному історичному архіві України в м.Києві (ЦДІА) дисертантом досліджені матеріали канцелярії попечителя Київського учбового округу (Ф.707), канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора (Ф.442), канцелярії Харківського інспектора у справах друку (Ф.1680), канцелярії Київського цензора (Ф.294), а також фонди губернаторів (КМФ-11), іменні фонди П.Галагана (Ф.1475) та М.Сумцова (Ф.2052), Скоропадських (Ф.1219).

У державних обласних архівах дисертант досліджував переважно фонди губернських і повітових земств, їх статистичних бюро та шкільні відділи. В Державному архіві Полтавської області (ДАПО) вивчені фонди губернської земської управи (Ф.723), Гадяцької повітової земської управи (Ф.694), Лохвицької повітової земської управи (Ф.612), Миргородської повітової земської управи (Ф.610), Пирятинської повітової земської управи (Ф.828), канцелярії громадського губернатора (Ф.83), а також матеріали фонду природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (Ф.875), фонду Скаржинської (Ф.222), відомої збирачки української старовини, Пол-

тавського губернського жандармського управління (Ф.320), у ЦДІА України в м.Києві.

В Державному архіві Одеської області (ДАОО), досліджені фонди попечителя Одеського учбового округу (Ф.42), де зберігаються звіти земських управ, звіти Дирекції народних училищ губерній округу, доповіді шкільних рад про стан шкіл у губерніях, звіти попечителя округу про стан народних училищ. Крім того досліджений та вивчений шкільний відділ Одеської повітової земської управи (Ф.91).

Важливі документи зберігаються у Державному архіві Харківської області (ДАХО). Автор ознайомився із їх картотекою, де зібрані відомості про діяльність повітових земських управ. Опрацьовані матеріали фонду губернського жандармського управління (Ф.336).

Основну групу джерел склали офіційні документи, і, в першу чергу, "Положение о губернских и уездных земских учреждениях" 1864 і 1890 років,¹ а також циркуляри, розпорядження до них, які в комплексі є важливим джерелом для з'ясування суті, мети й компетенції земських установ у культурно-освітній галузі. Другу, не менш важливу групу першоджерел, склали журнали засідань (протоколи) губернських й повітових земських зборів. У них публікувалися повністю та скорочено доповіді й постанови чергових та поза-чергових зборів з культурно-освітньої діяльності. В журналах знаходилися стенографічні звіти, протоколи, а також доповіді управ. Вони дають змогу судити про головні напрями земської діяльності й пропозиції гласних при вирішенні питань, які розглядало земство. Третю групу склали огляди, нари-

---

¹ Полное собрание законов Российской империи.- СПб., 1867.- Т.39; Положение о губернских и уездных земских учреждениях 1 января 1864 г.- Сергиев Посад, 1915.

си, звіти, статистичні збірники й інші узагальнюючі праці, видані окремими земствами за певний період існування.¹

Наступну групу - матеріали земських з'їздів, нарад та інші зібрання земських гласних і службовців пов'язані з культурно-освітньою діяльністю земств. Крім того, слід виділити пам'ятні книжки, огляди губернських управ й інші друковані видання урядових центральних і місцевих установ, які дають можливість по роках прослідкувати розвиток земської діяльності в культурно-освітній галузі й визначити її місце серед інших напрямів земського господарства. Важливим джерелом для написання дисертації стали матеріали земських періодичних видань, які в різні роки друкували земства в Україні. Важливо зазначити, що на сторінках цих часописів публікувалося багато статей з культурно-освітньої діяльності земств. Серед них особливої уваги заслуговують: газета "Земство", "Збірники Чернігівського і Херсонського земств", "Вісник Катеринославського та Таврійського земств", "Земський щорічник", "Народна освіта в Росії", "Журнал Міністерства народної освіти". Із неземських видань слід відзначити: "Вісник Європи", "Російська школа", "Російська думка", "Рідний край", "Світло", "Україна" та інші.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на основі залучення великої кількості архівних матеріалів, значна частина яких вперше вводиться у науковий обіг, у вітчизняній українській історіографії зроблена спроба більш детального й глибокого вивчення культурно-освітньої діяльності земських установ в Україні; прослідковано процес будівництва й відкриття земствами в Україні початкових народних шкіл, їх кількісне і якісне

---

¹ Краткий обзор народного образования в Херсонской губернии за 1900-1914 годы.- Херсон, 1901-1915; Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1900-1914 годы.- Х., 1901-1915; Начальное народное образование Екатеринославской губернии за 1913-1914 годы.- Екатеринослав, 1915.

зростання; визначені основні напрямки просвітницької діяльності земств, її форми та методи; дана характеристика періодичним земським виданням й визначена їх роль у загальній російській пресі, а також їх роль в поширенні просвіти; досліджена фінансова політика земства по відношенню до народної освіти. Здійснена спроба визначити роль земських установ у розвитку та збереженні української культури, а також визначені особливості культурно-освітньої діяльності земств в Україні.

Практичне значення роботи. Результати проведеного дослідження можуть бути використані при створенні загальних праць з історії земств в Україні, історії України, а також при написанні спеціальних робіт з внутрішньої політики самодержавства, з історії культури, освіти. Висвітлені дисертантом питання можна широко використовувати при читанні вузівських лекцій з курсу історії світової та вітчизняної культури, в краєзнавчій та виховній роботі вищезгаданих галузей.

Апробація роботи. Дисертація обговорювалась на засіданні кафедри історії Росії Київського університету імені Тараса Шевченка. Основні положення роботи знайшли відображення у публікаціях, тезах доповідей та повідомлень на вітчизняних і міжнародних наукових конференціях, список яких розміщений у кінці автореферата.

У першому розділі - "Освітня діяльність земств" - здійснено спробу простежити історію створення земств в Україні, визначено заходи земств у галузі народної освіти, досліджено кількісне та якісне зростання земських початкових шкіл.

У галузі народної освіти виділено дві форми і кілька напрямків роботи земств. Однією з головних форм діяльності були клопотання. Порушуючи їх перед Міністерствами, земські установи саме так певною мірою впливали на прийняття рішень. Другою формою було фінансування. Завдяки активному фінансуванню галузі щорічно зростала кількість шкіл, поліпшувався стан за-

безпечення їх педагогічними кадрами, навчальною літературою. Зроблені автором підрахунки показали, що в 1871 році на народну освіту земства витратили 11,8% загального бюджету, а в 1913 році - 31,8%. Тобто, за цей період бюджет помітно зріс. Окремі земства витрачали на освіту ще більші суми.

Головним напрямком було обрано початкову народну освіту. Її підтримували переважно повітові земства. Середню - розвивали губернські. Чіткого розмежування між ними не існувало. Повітові земства виділяли кошти на середню освіту, губернські - на початкову. Крім власних шкіл, в початковій освіті, останні фінансово підтримували церковно-парафіяльні та міністерські. Великі кошти ці установи витрачали на підготовку фахівців усіх галузей земського господарства, педагогічних працівників. Учителів готували при вищих навчальних закладах, середньо-спеціальних та загально-освітніх школах. Виділялися на це значні кошти. Станом на 1910 рік у земських школах України працювало понад вісім тисяч учителів. Отже, введені в 1865-1866 роках земства сприяли розвитку народної освіти.

Відстежуючи рік за роком кількість шкіл, дисертант доходить висновку, що завдяки земській діяльності сфера народної освіти зазнала позитивних змін і досягла значних успіхів. З кожним роком зростали земські школи, і щороку більшість населення мало змогу отримати освіту. За підрахунками автора, в 1877 році земства утримували 1403 початкові школи, в 1898 - 3 687, в 1905 - 3 898, в 1910 - 5 147, а в 1914 році - 7 082. Найбільш активнішим процес зростання був у період з 1905 по 1910 рік.

На одну земську школу в 1895 році припадало 91,2 кв.версти, у 1910 році - 62,4, а в 1913 році - 51,2 кв.версти. Тобто, спостерігалось зменшення площі у зв'язку із збільшенням земських початкових шкіл.

У 1898 році на одну земську школу доводилось 4 100 жителів, у 1910 році - 3400, у 1913 році - 2400. Зроблені автором підрахунки дали підстави

стверджувати, що з кожним роком початкова освіта охоплювала дедалі більші площі залучаючи до навчання все більшу кількість населення.

Виходячи із результатів та зроблених розрахунків у розділі, дисертант доходить висновку про вагомий внесок земств у розвиток народної освіти. Ці установи були одними з головних, які сприяли поширенню й активізації освітнього процесу. Земські школи зростали кількісно. За досліджуваний період їх нараховано понад сім тисяч, однак більшість населення в Україні (79%) лишалося неписьменним. Отже, робить висновок автор, причиною такого становища була не політика земств щодо народної освіти, а ставлення уряду до неї. Земствам заборонялось втручатися у навчально-виховний процес. Початкова школа розраховувалась на селян, вона не була першим ступенем середньої. І саме становість гальмувала розвиток просвіти серед народу. Крім того, заборона української мови стримувала розвиток письменності серед українського народу.

У другому розділі - "Просвітництво земських установ" - дається визначення земської просвіти і досліджуються головні форми й методи діяльності у цій сфері. Крім того, аналізується робота земських установ поза школою, яка була спрямована на поглиблення знань учнів і народу в цілому, на поширення і підняття якісного рівня освіти.

Просвітницька діяльність велася земствами шляхом створення земських книжкових складів, бібліотек-читалень, періодичних видань. У розділі вивчаються причини створення і сама діяльність цих земських культурно-освітніх установ через, зокрема, розповсюдження серед шкіл і населення підручників, художньої, популярної літератури, через поширення наукових знань. Дисертант зробив спробу простежити, які саме книги розповсюджували серед народу книжкові склади та бібліотеки, яка їх вартість. Крім того, розглядаються причини заборони розповсюдження книг українською мовою, а також політика імперського уряду щодо їх продажу книжковими складами.

Досліджуються, зокрема, форми просвітницької роботи книжкових складів. Зроблено кількісні підрахунки книжкових складів, які діяли в українських губерніях.

Певний внесок у розвиток просвітництва серед народу України зробили земські бібліотеки-читальні. Дисертант поділяє їх на кілька типів, оскільки в кожну бібліотеку надходила певна література, яка регулювалася Міністерським каталогом. За висновком автора, до шкільних бібліотек потрапляло менше книг, ніж до всіх інших.

Набагато активнішим став процес створення земствами бібліотек для народу в 90-х роках. У розділі зроблено підрахунки кількості діючих на цей час земських бібліотек, досліджуються форми і методи поширення на селі наукових знань. Автор зосереджує увагу на виставках з різних галузей земського господарства, класифікує їх. Торкається він і питань участі земств в археологічних з'їздах, архівних комісіях, активному розгортанні діяльності своїх природничо-історичних музеїв.

Значна увага в дисертаційному дослідженні приділяється створенню історії земських періодичних видань в Україні. Шість губернських земств у різні роки мали свої видання. Цензура забороняла земствам видавати часописи за власними програмами, а нав'язала загальну міністерську, яка звела земську періодику до функцій відомчої. В ній дозволялося друкувати лише постанови й укази урядових установ, відомості про діяльність повітових земств губерній, про земське господарство, однак заборонялося розголошувати новини із сусідніх губерній, розповідати про їхню діяльність.

У розділі йдеться про історію створення і діяльності "Чернігівського земського збірника", "Земського збірника Херсонської губернії", "Вісника Катеринославського земства", "Вісника Таврійського земства", "Полтавської земської газети", "Огляду Харківського земства".

Земства прагнули якомога активніше поширювати різні відомості на селі через періодичні органи, однак тираж їх був надто малий і новини не доходили до широкого загалу читачів. Видання, які розповсюджувались переважно серед гласних і земської інтелігенції, відігравали значну роль в житті цієї групи людей. Звичайне сільське населення могло читати їх в бібліотеках-читальнях. Отже, через видання проводилась певна просвітницька робота і серед простого сільського люду, а самі видання, таким чином, зайняли відповідне місце в складовій частині періодики в Україні. На сторінках часописів подавалася історія краю, розповідалося про розвиток медицини, освіти, сільського господарства. Видання сприяли вивченню та поширенню української народної традиції: приказок, прислів'їв, переказів.

Земське просвітництво було спрямоване на здобуття населенням знань, сприяло патріотичному вихованню українського народу.

У третьому розділі дисертації - "Роль земств у збереженні та розвитку української культури" - автор показує значення діяльності земств у процесі культурного відродження в Україні.

Політична ситуація на території тогочасної України не сприяла розвитку української культури. Земські установи взяли на себе роль підтримання і збереження культурних цінностей українського народу, охорону залишків архітектурних споруд, священних місць української історії.

З метою збереження пам'яток рідного краю земства створювали спеціальні культурні установи - музеї. Єдиним в Україні та у всій імперії тривалий час був історичний музей Чернігівського губернського земства. Добре знали в Україні і про природничо-історичний музей Полтавського та Таврійського земств. Ці установи зібрали цінні колекції з географії та історії краю, демонстрували їх під час навчального процесу в школах, показували відвідувачам музеїв, проводили певні наукові дослідження. Саме завдяки їм збереглися у пам'яті народу унікальні історичні і культурні сторінки минулого

нашої землі. В музеях було зібрано архіви, бібліотеки старих поміщицьких садиб.

Дисертанотом досліджується питання боротьби земств за повернення до школи рідної мови як складової української культури. Особливий внесок у розвиток і відродження мови, літератури, традицій укарінського народу зробили земства Полтавської, Чернігівської, Катеринославської та інших губерній. Сприяли земства й увіковіченню пам'яті діячів вітчизняної культури.

Автор особливу увагу приділяє ролі земських діячів, розглядаючи їх як окрему групу, до якої відносить гласних повітових та губернських земських зібрань, а також осіб, що брали безпосередню участь в діяльності земських губернських і повітових управах. Зазначаючи, що земські засідання проходили за участю великої кількості гласних, автор доходить висновку, що кожна українська губернія мала свою плеяду талановитих особистостей, які активно сприяли відродженню вітчизняної культури.

Характерною особливістю українських земських діячів як нащадків козацької старшини є постійна опозиція до імперського уряду, намагання допомогти своєму народові у здобутті національної освіти, зберегти й примножити українську культуру.

У висновках дисертації подано результати дослідження, зроблено узагальнення щодо діяльності земств в Україні в культурно-освітній сфері другої половини XIX - початку XX століття, які виносяться на захист:

1. Робота земств у галузі народної освіти сприяла кількісному зростанню початкових шкіл в Україні. У 1877 році земства утримували 1403 початкові школи, а у 1914 році - 7082. На одну земську школу в 1898 році припадало 4100 жителів, 1910 році - 3 400 жителів, що проживали на площі 62,4 кв. версти, а в 1913 році - 2400 жителів й 51,2 кв. версти. Початкова земська освіта була безкоштовною.

2. Діяльність земств у галузі народної освіти характеризувалася двома формами і кількома напрямками. Щодо форм, то першою було клопотання про освіту, другою - фінансування її. Головними напрямками діяльності стали: початкова, середня та середньо-спеціальна освіта.

3. До 1910 року найбільші кошти земства витрачали на медицину, а з 1910 року - на народну освіту. В 1871 році кошторис на народну освіту становив 11,8% загального земського бюджету, а в 1913 році - 31,8%. Суми грошей, які вкладалися в освіту, сприяли зростанню кількості шкіл, якості навчання, давали змогу забезпечувати школи педагогами, навчальними посібниками тощо.

4. Просвітницька діяльність земств зосереджувалась навколо книжкових складів, бібліотек-читалень, музеїв. Склади створювалися земствами з метою найшвидшої доставки книг школам і населенню, причому за цінами, нижчими за їхню собівартість. Були непоодинокі випадки безкоштовної роздачі книг. Книжкові склади розповсюджували книги українською і російською мовами. Популяризація творів українських письменників рідною мовою, а також українських, російських та зарубіжних російською сприяла розвитку загальної освіти, патріотичному вихованню народу, вивченню його історії. Великий внесок у розвиток освітнього рівня було зроблено природничо-історичними музеями. Вхід до них для школярів був безкоштовний. Ці установи збирали і зберігали колекції цінних історичних пам'яток. Вони вели активну виховну та наукову роботу серед учнів шкіл та місцевого населення, організовували виставки під час археологічних з'їздів, сприяли діяльності архівних комісій.

5. Колективи земських періодичних видань сприяли вивченню та популяризації місцевої історії, географії, економіки, публікуючи цікаві матеріали на сторінках журналів. Хоча тематика земських часописів офіційними органами обмежувалась, а тиражі з різних на те причин були

невеликі, проте матеріали, які вони пропонували читачам, були цікавими і що головне - виразно українськими. Земська преса в Україні сприяла процесу культурного відродження, була важливим історичним джерелом.

6. Активну участь у роботі земств брали гласні повітових та губернських земських зборів. Їм належать провідні ідеї відродження та розвитку української культури. Українські земські діячі ставали, як правило, опозиційними силами по відношенню до російського уряду.

7. Земські установи зробили великий внесок у збереження, відродження та розвиток української культури та національних традицій. Вони відстоювали запровадження в народних школах навчання рідною мовою, сприяли збереженню пам'яток старовини, збирали і зберігали етнографічні матеріали, вивчали історію краю, традиції та звичаї українського народу, вшановували пам'ять про визначних діячів України. Проте масовим і загальноукраїнським земським цей процес не став. Менша частина земців підтримувала національне відродження.

Крім того, культурно-освітня діяльність земств в українському дусі не стала масовою й добре організованою. Земства не ставили за мету вирішити цю проблему. Однак вони доклали великих зусиль для розвитку культурно-освітнього життя в Україні в другій половині XIX - початку XX століття. Саме вони ініціювали збереження, відродження та поширення української культури, піднімали її загальний рівень і авторитет.

Наприкінці дисертант виклав ряд рекомендацій практичного характеру, які слугуватимуть справі подальшого вивчення проблеми.

Основні положення знайшли відображення у тезах доповідей та повідомлень на вітчизняних і міжнародних наукових конференціях і викладені в таких публікаціях:

1. Забуті і відомі земства // Віче. - 1996. - N7. - С.145-150.

2. Земства в політичній системі Російської імперії: напрями та результати діяльності // Нова політика. - 1996. - N4 - С.55-59.

3. Історія земської преси // Збірник праць студентів та аспірантів Київського університету ім. Тараса Шевченка. Гуманітарні науки. - Вип. 3. - К., 1996. - С.98-103.

Гуз А.М. Культурно-образовательная деятельность земских учреждений на Украине.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины, Киевский университет имени Тараса Шевченко, Киев, 1997.

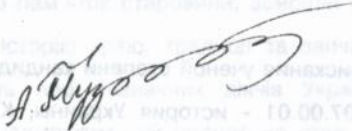
Защищается рукопись диссертации, в которой предпринята попытка рассмотреть комплекс мероприятий земств на Украине в культурно-образовательной области. Установлено ряд форм и методов их работы в этой области. Отмечено, что земства сделали большой вклад в развитие народного образования в Украине, способствовали развитию украинской школы и просвещения, охране и возрождению украинской культуры. Кроме того, выделен ряд особенностей деятельности земств в Украине.

Guz A.M. Cultural and educational activities of Zemstvo institutions in Ukraine.

Thesis on competition for academic degree of Candidate of History on speciality 07.00.01 - the history of Ukraine, Taras Shevchenko University, Kyiv, 1997.

The defended manuscript of dissertation, in which an endeavour was made to consider the complex of measures being taken by the Zemstvo institutions of Ukraine in the cultural and educational sphere. Besides that a number of peculiarities of activities of the Zemstvos in Ukraine was distinguished.

Ключові слова: бібліотечна справа, земства, земські діячі, земські музеї, народна освіта.

Підл. до друку 19.02.97 . Формат 60×84¹/₁₆.
Папір друк. № 1 . Спосіб друку офсетний. Умовн. друк. арк. 139 .
Умовн. фарбо-відб. 1,50 . Обл.-вид. арк. 1,0 .
Тираж 100 . Зам. № У-592 .

Фірма «ВІПОЛ»
252151, Київ, вул. Волинська, 60.

435237

AB 37.069